

Nel Bielniak

"Symbolika „Ognistego anioła” : z badań nad powieścią Walerego Briusowa", Radosław Gajda, Kraków 2015 : [recenzja]

Acta Neophilologica 18/1, 171-175

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RECENZJE

Nel Bielniak

Instytut Neofilologii

Uniwersytet Zielonogórski

RADOSŁAW GAJDA
SYMBOLIKA „OGNISTEGO ANIOŁA”. Z BADAŃ
NAD POWIEŚCIĄ WALEREGO BRIUSOWA

Kraków 2015: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, ss. 149.

Trudny w obyciu, często wręcz obcesowy, uwielbiający kobiece towarzystwo i jednocześnie niezwykle pracowity, czytany, charyzmatyczny budził Walerij Briusow i nadal budzi spore zainteresowanie czytelników, twórców i badaczy¹. Tak wspomina pierwsze spotkanie z autorem *Urbi et Orbi* Nikołaj Walentinow:

¹ Znaczącą część spuścizny literackiej Briusowa stanowi liryka, niemniej jednak jego pierwsza powieść *Ognisty anioł* (*Огненный ангел*, 1907-1908), uchodząca za jedną z najlepszych powieści w historii rosyjskiego modernizmu, po dziś dzień ciekawi i inspiruje odbiorców. Siergieja Prokofjewa, jednego z najwybitniejszych kompozytorów XX wieku, natchnęła do skomponowania opery pod tym samym tytułem (1927). Pod koniec XX wieku pojawiły się dwie ekranizacje: w roku 1985 polska produkcja w reżyserii Macieja Wojtyszki (*Ognisty anioł*) i w roku 1993 rosyjsko-brytyjska koprodukcja w reżyserii Briana Large'a (*The Fiery Angel*). Wyraźne nawiązanie do powieści Briusowa i jego głównej bohaterki widoczne jest w tytule książki Lilianny Kern *Ognisty anioł. Historia Niny Pietrowskiej* (*Der feuerige Engel. Das Leben der Nina Petrowskaja*), której oryginalna wersja ukazała się w Berlinie w roku 2006, a w Warszawie w przekładzie J. Szymańskiej-Kumanieckiej w 2007 roku. Nadal fascynuje także epoka historyczna odzwierciedlona w powieści Briusowa, badacze nieustająco bowiem starają się zrozumieć pojawienie się takiego fenomenu jak inkwizycja, o czym świadczą liczne dostępne na polskim rynku publikacje [m.in. Benazzi, D'Amico 2003; Edwards 2002; Lambert 2002]. Nie należy ponadto zapominać, iż wielokierunkowa działalność Briusowa – poety, prozaika, dramaturga, tłumacza, historyka czy krytyka wciąż jest badawczo atrakcyjna. Wskazują na to konferencje naukowe poświęcone życiu i twórczości rosyjskiego symbolisty. Jako przykład można przywołać tzw. „Брюсовские чтения”, które organizowane są od 1962 roku w nieregularnych odstępach przez Erewański Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny im. W. Briusowa zarówno w stolicy Armenii, jak i w Moskwie, Stawropolu czy Mineralnych Wodach. Ostatnia XV Międzynarodowa jubileuszowa konferencja naukowa z tego cyklu odbyła się grudniu 2013 z okazji 140 rocznicy urodzin autora *Ottarza Zwycięstwa*.

В день знакомства с ним я держал в руках только что вышедший перевод книги Эйкена «История и система средневекового мирозерцания». Брюсов начал говорить о ней, и сразу можно было понять, что о средневековье, его людях, жизни, мыслях, обычаях говорит не дилетант, а человек, основательно знающий предмет. «Декадент» оказался ученым. Этот ученый виден и в его романе «Огненный ангел» (...) [Валентинов 1993, 49].

Autora omawianej monografii do wnikliwego i wielostronnego przestudiowania *Ognistego anioła* zachęciło, o czym informuje we *Wstępie*, zarówno źródło inspiracji powieści, którym był *Faust* Goethego, jak i przelana na karty utworu tragiczna historia *ménage à trois*, którego bohaterami byli Briusow (powieściowy Ruprecht), Andriej Biely (hrabia Henryk) i Nina Pietrowska (Renata). Nie bez znaczenia był również zamiar ukazania przez pryzmat powieści *Ognisty anioł* fragmentu prozatorskiej twórczości Briusowa, która mimo niegasnącego zainteresowania badaczy wciąż wymaga, zdaniem Radosława Gajdy, dogłębnej analizy. Zdają się to potwierdzać słowa gdańskiej badaczki, która konstatuje:

Twórczość autora *Ognistego anioła* nie doczekała się do tej pory szczegółowej analizy warstw ezoterycznych, która jak można przypuszczać, rzuciłaby nowe światło na osobę samego Briusowa i na rosyjski modernizm w ogóle [Rzeczycka-Turecka 1998, 48].

Rozdział pierwszy, zgodnie z tytułem *Koncepcja i problematyka powieści*, przybliży historię powstania i wydania utworu, którego zamysł zrodził się w głowie rosyjskiego symbolisty pod koniec XIX wieku podczas podróży do Niemiec. Autor zaznajamia czytelników z zakresem tematycznym powieści w formie wspomnień opartej na schemacie podróżniczo-awanturkowym, której ramy przestrzenne wyznacza obszar południowo-zachodnich Niemiec, a głównym miejscem akcji jest XVI-wieczna Kolonia, a także podkreśla, iż sam koncept utworu po wielokroć ulegał zmianom. „W rezultacie powstał jednak utwór o zauroczeniu i uwodzeniu rozumu, intuicji i postrzegania zmysłowego przez miłość, która w pewnym momencie wymyka się spod kontroli osobowości” (s. 11). Przekonuje ponadto, że Briusow w *Ognistym aniele* z niezwykłą precyzją odwzorowuje ówczesny język niemiecki, zwyczaje, obyczaje, obrzędy, modę czy wystrój wnętrz, co umożliwiły mu gruntowne studia nad niemieckimi, francuskimi i rosyjskimi materiałami źródłowymi z zakresu historii, etnologii, filozofii, sztuki i literatury, scholastyki, procesów sądów inkwizycyjnych, magii, czarnoksięstwa, astrologii oraz alchemii, przy czym były to w dużej mierze dokumenty archiwalne i materiały ikonograficzne.

Rozdział drugi, zatytułowany *Tło historyczne*, stanowi próbę odpowiedzi na pytanie, dlaczego akcja utworu została osadzona właśnie w czasach Maksymiliana I i Karola V. Wedle przekonania Gajdy, zamierzeniem Briusowa było, po pierwsze, ukazanie dwóch krańcowo odmiennych systemów ideologicznych i aksjologicznych: starej kultury średniowiecznej (z jej mistycyzmem,

zabobonami i terrorem wprowadzonym przez inkwizycję) oraz sił duchowych renesansu; po drugie, zaakcentowanie tych fenomenów społeczno-politycznych okresu reformacji w Niemczech, których analogie można było odnaleźć również w historii przedrewolucyjnej Rosji. Badacz podkreśla przy tym, że istota Briusowskiego historyzmu polega na odtwarzaniu mentalności ludzi żyjących w epoce humanizmu i reformacji oraz sposobu postrzegania przez nich rzeczywistości.

Do problemów, którymi żyła ówczesna cywilizacja Zachodu, zaliczyć można m.in. takie zjawiska jak inkwizycja, procesy czarownic, sabaty, o czym traktuje rozdział kolejny (*Inkwizycja i jej odzwierciedlenie na kartach powieści*). Autor, ze względu na dzieje głównej bohaterki powieści, szczegółowo przybliży historię polowań na czarownice, omawia zasady postępowania sądowego w procesach o czary, które od momentu ukazania się w 1487 roku *Młota na czarownice* zostały ujednoczone w całej Europie. W aspekcie prawnym natomiast działalność inkwizycji uregulowały Konstytucja Kryminalna z Bambergu (1507) i późniejsza o dwie dekady Carolina, na których zasadzał się cały XVI-wieczny wymiar sprawiedliwości.

Fascynacja autora *Me eum esse* wiedzą tajemną, astrologią, demonologią, dziejami zabobonów etc. i jej wpływ na warstwę tematyczną *Ognistego anioła* zostały omówione w części czwartej prezentowanej monografii (*Wątki magiczno-okultystyczne*). Gajda dowodzi tu, że w losach powieściowych bohaterów znalazła swoje odzwierciedlenie swoista dwubiegunowość epoki odrodzenia, która przejawiała się w kulcie nauki przy jednoczesnym sceptycyzmie i nieufności wobec jej zdobyczy oraz wiarą w przesady. Wyodrębnia ponadto w utworze dwa plany: historyczno-psychologiczny (Ruprecht, Renata, Henryk) i symboliczno-filozoficzny (Agrypa i Faust), a także poddaje w wątpliwość kwestię stylizacji gatunkowej powieści, skłaniając się ku przekonaniu, że mamy do czynienia z mistyfikacją literacką, która jednakże może uchodzić za stylizację kulturowo-historyczną w zakresie sposobu obrazowania, ponieważ Briusow odwołuje się do wzorców niemieckiego renesansu, by zwrócić uwagę na ich historyczno-kulturowe paralele z okresem rosyjskiego „srebrnego wieku”.

W rozdziale piątym (*Wątki autobiograficzne*) badacz koncentruje się głównie na wyjawieniu psychologiczno-ideowych analogii mających bezpośredni związek z biograficznym podłożem powieści. Wykazuje między innymi, że fikcyjny trójkąt: Henryk – Renata – Ruprecht to odzwierciedlenie prawdziwych stosunków łączących w latach 1904-1905 Bielego, Pietrowską i Briusowa. Natomiast opozycja Ruprecht – Henryk (racjonalista – mistyk) przedstawia spór „starszych” i „młodszych” symbolistów. Autor konstatuje również, że znamienne dla symbolistów podporządkowywanie życia konwencjom sztuki oraz liczne odwołania do filozofii i realiów XVI-wiecznych Niemiec tworzą w powieści synkretyczną sieć powiązań, która nie znajduje pozytywnego rozstrzygnięcia

w przestrzeni fabularnej, podobnie jak mrzonki symbolistów o wykreowaniu własnego życia na kształt sztuki prowadziły ich ku rozpadowi jednostki.

W rozdziale szóstym (*Symbolika „Ognistego anioła”*) przeanalizowane zostały symbole, którymi posiłkował się Briusow. Zdaniem Gajdy, rosyjski symbolista chętnie sięgał po motyw labiryntu, przyjmującego w powieści różne postacie: budowli, miasta-labiryntu, kręgu magicznego, czy też labiryntu chorej psychiki bohatera. Jest bowiem labirynt metaforą wędrówki człowieka w poszukiwaniu sensu życia. Z labiryntem powiązana jest symbolika mostu oraz przepaści. „Most” umożliwia połączenie, przejście na drugą stronę, a symbolem komunikacji i światła jest anioł. Natomiast „przepaść” w kulturze chrześcijańskiej posiada konotacje ujemne, jest ona niejako przestrzenią pozbawioną mostu, oznacza brak połączenia, mediacji, symbolizuje królestwo śmierci i kojarzy się z diabłem. Gajda wskazuje ponadto na ważny w twórczości Briusowa motyw zwierciadła czy nieco szerzej – odbicia.

Bohaterowie utworu nader często podejmują próby porozumienia ze światem pozazmysłowym, dlatego też rozdział siódmy (*Rola magii*) poświęcony został omówieniu wątków o proveniencji okultystycznej. Badacz przekonuje, że Briusow zaprezentował na kartach utworu niezwykle bogaty materiał z dziedziny procesów i terminów magicznych, jak również anegdot o słynnych magach, nekromantach i teurgach. Świadczy o tym m.in. drobiazgowy opis sabatu, magicznego kręgu, informacje o demonach (np. inkubach, sukkubach), atrybutach czarownicy, magicznych ziołach, amuletach, apotropiejach itp. Zwraca ponadto uwagę na postać doktora Fausta i jego literackie wyobrażenie autorstwa Goethego.

Ostatni rozdział przynosi rozważania na temat stylizacji (*Uwagi o stylizacji*). W powieści Briusowa, jak zauważa Gajda, mówić można o stylizacji historyczno-językowej, która zorientowana jest na odtworzenie historycznego kolorytu za pomocą środków językowych (m.in. archaizacji). *Ognisty anioł* obfituje ponadto w porównania, co potwierdza szerokie zainteresowania Briusowa kulturą nie tylko europejską. Odwołuje się on bowiem do postaci biblijnych, mitów greckich i rzymskich czy bohaterów celtyckich legend z cyklu arturiańskiego (Tristan i Izolda, Merlin). W powieści pojawiają się również nawiązania do myślicieli i twórców (np. Tomasz z Akwinu, Dante Alighieri, Johann Georg Faust, Donatello, Hans Holbein młodszy, Jan z Fiesole), a także występują porównania do motywów roślinnych i zwierzęcych, żeglarskich, walki, jak też odwołania do facecji.

Recenzowana praca oprócz ośmiu rozdziałów zasadniczych zawiera również wstęp, zakończenie, streszczenie w języku angielskim oraz uporządkowany wykaz literatury, który można by uzupełnić o nowsze badania korespondujące z przemyśleniami Autora np. ormiańskiej filolog Jeleny Karabiegowej [Карабегова 2004, 78-88]. Do niedociągnięć zaliczyć można brak indeksu nazwisk, drobne usterki natury korektorskiej oraz niekonsekwencję w określaniu daty

śmierci św. Walpurgii: na przemian pojawia się rok 779 i 777 (s. 93). Natomiast za niekwestionowaną zaletę uznać należy uzupełnienie książki ilustracjami oraz zamieszczenie *Cytowanych w tekście fragmentów powieści w przekładzie Elżbiety Wassongowej* (s. 128-138), co ułatwia odbiór czytelnikom nieznanym języka rosyjskiego.

Literacko-kulturologiczna analiza symboliki powieści *Ognisty anioł* przeprowadzona przez Radosława Gajdę na podstawie bogatej literatury przedmiotu w języku rosyjskim, polskim, angielskim, niemieckim i francuskim, dobra orientacja w historii kultury europejskiej wraz z takimi jej elementami składowymi jak reformacja, inkwizycja, wiedza tajemna, spirytyzm czy okultyzm, a także przejrzysty układ materiału i klarowny język sprawiają, że omawiana pozycja jest nie tylko ciekawym i poznawczo wartościowym wkładem w stan wiedzy o Briusowie, lecz również o dziejach rosyjskiej i europejskiej kultury.

Bibliografia

- Benazzi Natale, D'Amico Matteo. 2003. *Czarna księga Inkwizycji. Najstynniejsze procesy*. Przeł. Nuzzo B. Kraków: Wydawnictwo „M”.
- Edwards John. 2002. *Inkwizycja hiszpańska*. Przeł. Urbański M. Warszawa: Grupa Wydawnicza Bertelsmann Media/„Fakty”.
- Kern Liliana. 2007. *Ognisty anioł. Historia Niny Pietrowskiej*. Przeł. Szymańska-Kumaniecka J. Warszawa: Wydawnictwo Muza.
- Lambert Malcolm. 2002. *Herezje średniowieczne. Od reformy gregoriańskiej po reformację*. Przeł. Popowski W.J. Gdańsk-Warszawa: Wydawnictwo Marabut, Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Rzeczycka-Turecka Monika. 1998. *Sofia o wielu obliczach – gnostyczna wizja objawienia w Ołtarzu Zwycięstwa i Jupiterze pokonanym Walerija Briusowa*. W: *Literatura rosyjska przełomu XIX i XX wieku*. Red. Fijałkowska-Janiak I. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego: 47-58.
- Валентинов Николай. 1993. *Брюсов и Эллис*. В: *Воспоминания о серебряном веке*. Сост., авт. предисл. и коммент. Крейд В. Москва: Издательство «Республика»: 46-64.
- Карабегова Елена. 2004. *Германская «осень средневековья» в романе В. Я. Брюсова «Огненный ангел»*. В: *Брюсовские чтения 2002 года*. Ереван: ЕрГЛУ им. В. Брюсова: 78-88.

Kontakt z Autorką:
nel.bielniak@wp.pl